

Роман Д. Михайловича «Коли цвіли гарбузи» у контексті сербської прози 60–70-х рр. XX ст.: мотив переселення героя

В історії сербської літератури та літератур народів Югославії, у рамках спільного літературного процесу 60–70-ті рр. XX ст. — це надзвичайно цікавий і плідний етап, багатий на оригінальні як за змістом, так і за формою художні відкриття й звершення. У цей час з'являється низка яскравих, індивідуально своєрідних, у чомусь навіть етапних творів. Таких, наприклад, як: «Облава» М. Лалича, «Дервіш і смерть» М. Селімовича, «Червоний півень летить до неба» М. Булатовича, «День шостий» Р. Петровича, «Переселення-2» М. Црнянського, «Паломництво Арсенія Негована» Б. Пекича, «Сад, попіл» Д. Кіша, «Спогади Пери-каліки» С. Селенича та ін. У літературу приходять і утверджуються в ній нові яскраві постаті. Одночасно продовжує свою творчу діяльність плеяда видатних представників попередніх літературних поколінь. Дехто з письменників старшого покоління відновлює свою літературну діяльність після тривалої перерви.

На думку багатьох дослідників, з якою важко не погодитися, двадцятиріччя, про яке йдеться, не являє собою окремого самодостатнього періоду в історії сербської літератури другої половини минулого століття. Воно є частиною цілого, виступаючи, з одного боку, певним підсумком літературного розвитку попереднього періоду й тих доленосних «зсувів», які мали місце на рубежі 40–50-х років (П. Палавєстра кваліфікує це явище як «найбільш важливий перелом»), з іншого ж, — своєрідним «стартовим майданчиком» для якісного стрибка, здійсненого сербською літературою у буремні 80-ті.

Серед провідних тенденцій прози 60–70-х рр. варто особливо виділити такі, як поглиблення психологізму (дехто говорить навіть про «бум» психологізму в 60-ті рр.) та нова якість філософичності.

Роман Д. Михайловича «Коли цвіли гарбузи», який з'явився друком 1968 р., багато в чому показовий і прикметний для свого часу, хоча за своїми основними особливостями й не вписується на всі сто відсотків у загальний хід тогочасного літературного процесу, а тим більше — в його магістральну течію. Цей твір ніби

стоїть осторонь і, разом з тим, виявляється міцно вмонтованим у літературний контекст часу. Цю тезу, гадаю, добре ілюструє мотив переселення героя. У структурі ідейно-образного змісту роману він посідає важливе місце, хоча й сприймається як дещо прихований, свідомо чи несвідомо відсунутий автором на другий або навіть третій план оповіді. Саме цей мотив, як видається, дає підстави для зіставлення твору Д. Михаїловича з іншими зразками сербської літератури не за принципом «відштовхування» через їхню виразну неоднаковість, а на підставі того, що є для них спільним (але, водночас, й індивідуально своєрідним).

Було б перебільшенням вважати мотив переселення «винаходом» саме сербської літератури й тим більше — невід'ємним атрибутом літератури ХХ ст., бо він відомий з античних часів, неодноразово втілювався у тій чи іншій конкретно-історичній формі в різних національних літературах протягом усього часу існування того феномену, що його заведено називати світовою літературою.

Незаперечним фактом є також те, що у сербському культурно-психологічному ареалі мотив переселення внаслідок певних як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів набув особливого значення, здобувши цілком оригінальне навіть на загальносвітовому фоні звучання й оформившись у вигляді відносно цілісної філософеми з чітко означеним набором складових.

Головною причиною такого стану речей слід, вочевидь, вважати, з одного боку, схильність сербського етносу до наповнення глибоким метафізичним змістом навіть цілком «прозорих» за їх перебігом та значенням історичних подій (насамперед — трагічних для сербів), а з іншого, непомірно значну як для такого відносно невеликого з огляду на суто кількісні параметри народу, як серби, чисельність без перебільшення катастрофічних перешкод та моментів радикальних змін природного історичного розвитку, починаючи з відомої битви на Косовому полі 1389 р. і продовжуючи кількома десятками інших.

Одним з яскравих прикладів такої схильності може служити так званий «косівський міф», який небезпідставно розглядається як невід'ємна складова і навіть свого роду наріжний камінь сербської національної свідомості й завдяки якому історично зафіксована трагічна поразка у битві проти турків на «паралельному» по відношенню до суто матеріального рівні сприйняття осмислюється як духовна перемога, як початок принципово іншого етапу існування етносу в новій для нього ролі «богообраного», месіанського.

Інший приклад — філософема переселення, яку, в принципі, теж можна було б кваліфікувати як один з «міфів», міцно вкорінених у сербській національній свідомості. Історичні передумови її виникнення й зміцнення — це численні переміщення більших чи менших за кількістю учасників груп сербів з місць традиційного компактного проживання на інші території спочатку — в пошуках засобів до існування (як кажуть самі серби, «трбухом за крухом» — буквально: «животом за хлібом»), згодом — з метою звільнення від турецького (пізніше й австрійського) гноблення (як фізичного, так і духовного). До найвідоміших з таких переміщень належать культові для сербів переселення 1690 р. на чолі з Арсенієм Чарноєвичем до Австрії та переселення до Росії у XVIII ст.

Саме остання історична подія й дала початковий поштовх видатному сербському письменникові ХХ ст. Мілошу Црнянському для художнього дослідження теми сербських переселень та до формування індивідуально своєрідного філософського уявлення про них.

У своєму відомому романі «Переселення-2» Црнянський іде шляхом, який, у принципі, можна вважати притаманним для сербської та югославської історичної романістики другої половини ХХ ст., будуючи оповідь на міцному фундаменті «історичної свідомості» й «прив'язуючись» при цьому та для цього до важливої, у прямому розумінні «історичної» події з минулого свого народу, яка потрапила як до документально зафіксованої історії, так і до того комплексу знань та уявлень про минуле, котрий зберігається у колективній пам'яті народу.

Автор «Переселень-2» послідовно утримується в рамках, визначених історичним минулим, але не обмежується створенням історично достовірної картини, зміщуючи акценти на інше. Роман Црнянського у своїй основі є романом історичним, проте він при цьому — твір «не лише історичний». Історично достовірну картину минулого письменник не абсолютизує, а використовує як засіб, який дає змогу розкрити психологічний світ героя певного типу за певних умов і обставин. Разом з тим, митець ставить перед собою й успішно вирішує ще одне завдання: узагальнюючи конкретний матеріал, присутній у творі, він пропонує оригінальний погляд на нього і на все, що з ним пов'язане або може бути пов'язане, на більш глибокому, філософському рівні. Результатом такого осмислення стає, з одного боку, нове розуміння сербських переселень (і, до речі, оцінка переселень, їхніх безпосередніх

та непрямих підсумків і наслідків), а з іншого, формування філософської інтерпретації феномену переселення як такого.

Для кожного з героїв «Переселень-2» (особливо, для Павла Ісаковича) переселення в якийсь момент непомітно перетворюється на спосіб життя. Переміщення в просторі вони підсвідомо починають бачити як інструмент подолання життєвих проблем і суперечностей або, принаймні, інструмент втечі від цих проблем.

Важливою особливістю роману Црнянського є уявлення про образ того місця, куди здійснюється переміщення головного героя та його оточення. Місце призначення ототожнюється із «землею обітваною», де все має бути добре, на відміну від місця відправлення, де все в житті героя у певний момент пішло шкереберть і де саме це життя перетворилося на трагедію.

У романі Д. Михайловича «Коли цвіли гарбузи» мотив переселення також, гадаю, присутній, хоча, на відміну від згаданого роману М. Црнянського, не перебуває на авансцені оповіді, не відіграє визначальної ролі у процесі формування ідейно-образного змісту твору. У Михайловича цей мотив має свою специфіку, зумовлену, власне, всім загальним характером роману та особливостями його ідейно-образного змісту.

Герой Д. Михайловича Любо Чемпіон, як і герой М. Црнянського, зрештою йде на кардинальну зміну місця постійного перебування, а разом з ним — і способу життя. Проте, на відміну від Павла Ісаковича з «Переселень-2», для самого Любо з притаманним йому алгоритмом сприйняття світу, практично позбавленим глибоких узагальнень та оцінок, такий розвиток подій видається невмотивований. Для уважного ж читача переселення героя цілком у дусі авторського задуму логічно впливає з атмосфери домінування зла й насильства, в якій постійно перебувають як головний герой, так і всі інші персонажі роману.

Життя белградського передмістя, де виростає Любо Чемпіон, засноване на принципі права сильного й домінування сили. Такий підхід зумовлює перманентне насильство, до якого герой цілком природно встигає настільки звикнути, що сприймає його як єдино можливий спосіб буття, як норму існування. Навіть тоді, коли черговою жертвою насильства стає його сестра, він не переосмислює ситуацію. Реакцією на смерть сестри стає прагнення помсти й покарання її кривдника, але не бажання відмовитися від насильства.

Мотив переселення в романі «Коли цвіли гарбузи» є похідним, вторинним. Він з'являється як додатковий елемент, зумовлений

особливостями долі героя. Феномен переселення при цьому не осмислюється ані героєм, ані автором як щось самостійне, самодостатнє, варте особливої уваги. Обставини складаються в такий спосіб, що героєві доводиться здійснити переміщення у просторі, вимушено розірвавши зв'язки з попереднім місцем перебування. Новий простір буття при цьому аж ніяк не викликає у нього особливого захоплення. З огляду на суто матеріальний бік тут, безумовно, добре, проте на рівні суб'єктивного сприйняття жодного порівняння з тим простором, де герой провів своє попереднє життя, не має й не може бути.

У свідомості Павла Ісаковича, задовго до практичної реалізації ідеї про переселення до Росії, формується й визріває, доповнюючись усе новими й новими елементами та наповнюючись новим змістом, уявлення про це переселення, його, так би мовити, образ. У Любо Чемпіона нічого подібного не просто немає, а й не може бути.

Герой роману «Коли цвіли гарбузи» іммігрує спонтанно, при цьому зовсім не вважаючи нове місце перебування «землею обітваною». Павло Ісакович вирушає до Росії, бо, по-перше, йому стає зовсім погано в Австрії, а, по-друге, бо йому подобається Росія (точніше, той образ Росії, який він сам для себе сформував; зіткнення цього образу з реальністю призведе в якийсь момент до глибокого розчарування героя). Любо вирушає з рідної Югославії на Захід лише тому, що йому стає зовсім погано в Югославії, без жодної ув'язки з тим, чи буде йому добре там, куди він прямує. Образ місця призначення в його свідомості повністю відсутній. Коли внаслідок збігу певних обставин герой опиняється в цьому місці, він сприймає його виключно формально: як пункт тимчасового перебування тіла, потрібного доти, доки дух шукає шлях до відродження.

Переселення Люби Чемпіона не супроводжується зміною його ідентичності. «Перевідкриття» нового простору, характерне для Павла Ісаковича, у цьому випадку не відбувається.

Для героя М. Црнянського переселення — це насамперед шлях духовного пошуку, вдосконалення не лише умов свого існування, а й себе самого, для героя Д. Михайловича — пересування у суто фізичному, матеріальному просторі, жодним чином не пов'язане ані з уявленням про простір ідеальний, ані з мрією про власне духовне відродження у цьому новому просторі.

Саме така принципова відмінність зумовлює різне реагування кожного з персонажів на несприятливий (чи не зовсім

сприятливий) розвиток подій на новому місці перебування. Павло Ісакович розчаровується. Любо Чемпіон опиняється у полоні ностальгії, яку не можуть знищити ані відсутність матеріальних проблем, ані цілком нормальне, впорядковане родинне життя.

Ностальгія героя, як і деякі її прояви (як, наприклад, куштування бензину на заправці біля Любляни, який видається героєві дуже смачним та приємним), набувають гіпертрофованого вигляду. На певному етапі розвитку оповіді може скластися враження, що автор роману свідомо перебільшує стан свідомості персонажа, зумовлений ностальгією, для того, щоб заперечити правильність рішення Любо про втечу з Югославії. У якийсь момент навіть напрошується дещо, можливо, банальний висновок про те, що вдома краще абсолютно все, включаючи насильство, в якому жив Любо, тюремне ув'язнення, яке йому, вочевидь, загрожувало, смерть рідних, яку йому судилося пережити. При цьому питання щодо того, якою мірою цей висновок відповідає авторському баченню світу, залишає поле для дискусії. На наш погляд, розуміння письменником ситуації глибше й складніше. Він, гадаю, далекий від того, щоб пропонувати спрощені схеми й зводити проблему до банальних рішень.

У Павла Ісаковича образом-мрією, з яким пов'язуються всі сподівання й на якому ґрунтується внутрішній світ, стає новий простір, у Люби Чемпіона — новий стан свідомості, зміст якого визначає ностальгія. Сила цього почуття сягає такої потужності, що герой Д. Михайловича починає мріяти про війну(!) як про єдиний, на його переконання, інструмент, який міг би дозволити йому повернутися на батьківщину. Повернутися, перекресливши в такий спосіб уже не лише на рівні свідомості, а й на рівні матеріального життя своє попереднє рішення про переселення.

Ідейно-образний зміст роману «Коли цвіли гарбузи» не вичерпується мотивом переселення. Місце цього мотиву у загальній системі твору не основне. Разом з тим, поза ним образ головного героя, думається, втратив би певні важливі елементи, що для автора роману мають принципове значення. Ностальгія, з якою приречений без надії на перемогу над нею або, принаймні, на звільнення від неї боротися Любо Чемпіон, не виправдовує те зло й насильство, яке панувало у «рідному» житті й рідному просторі героя. Вона лише ще раз вимагає художнього осмислення проблеми ідентичності особистості, місця й ролі простору у формуванні цієї ідентичності та збереженні її цілісності у зіткненні з несприятливими умовами й обставинами життя.